

ALİ ŞİR NEVAÎ'NİN *FERHAD Ü ŞİRİN* MESNEVÎSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLER

GÖNÜL ALPAY

Ali Şir Nevaî (ö. 1501), Hamsesi'nin ikinci mensevîsi *Ferhad ü Şirin*'i yazarken, bütün yaratıcılığını göstermiş ve aslından büsbütün ayrı yeni bir eser meydana getirmiştir. Daha önce konuyu ele alan şairlerle ortaya koydukları mesnevîlerin, Nevaî üzerinde elbet büyük etkisi vardır. Bu dış etkiler şöylece sıralanabilir:

Nevaî'yi mesnevîsini yazarken etkileyenlerin başında 1180 tarihinde yazdığı *Hüsrev ü Şirin* adlı eseriyle Nizamî (ö. 1198 veya 1203) gelir. Aslında Nizamî hamse yazmakta yalnız Nevaî'yi ve XV. yüzyıl Çağatay Edebiyatını etkilemekle kalmamış, kendisinden sonra gelen hemen hemen bütün öteki İran ve Osmanlı şairlerini de arkasından sürüklemiştir. Nitekim Nevaî'den önce Altın Ordu'da 1341-1342 yıllarında Kutb'un Kıpçak Türkçesiyle yazdığı *Hüsrev ü Şirin*¹ ile Anadolu sahasında Germiyanlı Şeyhî (ö. 1431)'nin yazdığı *Hüsrev ü Şirin*², Nizamî'nin eserini izler. Hatta birincisi için Nizamî'nin eserinin bir çevirisi denebilir. Ancak Nevaî, eserini yazarken, hikâyenin ana çatısıyla ilgili kaçınılmaz bazı olayları ve vezin gibi şekle ait özellikleri Nizamî'den almıştır. Nizamî'nin eserinden çok, kendisinin Nevaî üzerinde etkisi vardır. Çünkü Çağatay Edebiyatı, İran Edebiyatının etkisi altında kalarak, Maverâünnehr ve Horasan'da Çağatayca konuşan Türk toplumunun aristokrat ve burjuva sınıfı içersinde gelişmiş bir edebiyattı. XV. yüzyılın ilk yarısında iyice şekillenmeğe başlayan bu edebiyatın içine yetişen Nevaî, herşeyden önce bir geleneğin etkisi altında bulunmaktaydı. Bu edebiyatta belli türler (gazel, kaside, mesnevî vb.) vardı. Bir ya da birkaç İran şairi de her bir türün ustası sayılmakta ve onların izinden gidilmek-

¹ Daha fazla bilgi için bk. Fuad Köprülü, *Çağatay Edebiyatı, İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, cüz 24, s. 28; A.S. Levend, *Ali Şir Nevaî*, C. 1, s. 20-21.

² Faruk Timurtaş, "*Türk Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin Hikâyesi*," *TDED*, C. IX, s. 72-88.

teydi³. O devrin mesnevî ve hamse üstadı ise Nizamî idi. Hem İran hem Türk şairleri onun gibi bir hamse ya da hamsesini meydana getiren mesnevîlerden birine nazire yazmak için uğraşıyorlardı⁴. Nizamî erişilmek istenen yüksek ve uzak bir noktaydı. İşte bu gelenek dolayısıyla, Nizamî, her şeyden önce Nevaî'ye aynı konularda yazılmış beş mesnevînin toplandığı bir hamse yazmak düşüncesini veren şairdir.

1484 yılında yazdığı *Ferhad ü Şirin* mesnevîsinin baş taraflarında, Nevaî eserinin yazılış nedenini açıklarken, vefasız bir güzele aşık olduğunu, onun derdi ile perişan bir halde iken bir meleğin kendisine gizlice seslenerek, kalp bir gümüşü put yapmakla hem bu hem de öteki dünyasını yıkmaktan vazgeçmesini, Ferhad'la aşk alanında boy ölçüşürse Şirin'e eşit güzellikte bir şirin (eser) elde edeceğini, daha önce yazdığı *Hayretü'l-ibrâr*'a ikinci bir hazineyi eklemek üzere çalışmaya başlamasını tavsiye ettiğini; bunun üzerine Camî (ö. 1492)'ye giderek ona duyduklarını anlattığını, onun da aynı tavsiyelerde bulunduğunu söyler⁵.

Nizamî de "guftâr der tertîb-ı kitâb ve nükte-ı çend der ışk"⁶ adlı bölümde mesnevîyi niçin yazdığını anlatırken, kendisine "gönül hatifi"nin ne şekilde bir eser yazacağını anlattığını söyler. Klasik edebiyatta şairlerin eserlerini neden yazdıklarına dair bilgi vermeleri bir gelenek olduğu halde, Nevaî'nin bu konuda Nizamî'ye çok yaklaşması dikkate değer bir noktadır.

Ayrıca Nizamî *Hüsrev ü Şirin*'in sonunda karısı Afak'a duyduğu sevgiden söz eder; onunla Şirin arasında bir ilgi kurar. Bu eseri yazarken, Nizamî'nin ölen karısı Afak'a duyduğu sevgiden esinlendiği söylenebilir. Ancak Nevaî'nin gerçekten bir güzele aşık olup olmadığı şüphelidir. Eserinin bu bölümünde Nizamî'nin etkisi olabileceği gibi, XV. yüzyılda Çağatay şairleri arasında yaygın olan bir geleneğin etkisi de olabilir. Bu devirde Çağatay şairleri, genellikle eserlerinin başında, bir güzelin aşkı ile perişan oldukları için eserlerini yazmaya başladıklarını itiraf ederler⁷.

Nevaî'yi etkileyen ikinci şair Emir Hüsrev Dihlevî (ö. 1325)'dir. Eseri-

³ Daha fazla bilgi için bk. Bertels, *Navoi*, s. 26-46.

⁴ Aynı eser, aynı yer.

⁵ Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, böl. VIII.

⁶ Nizamî, *Hüsrev ü Şirin*, s. 56.

⁷ J. Eckmann, "Die tschaghtaische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, II, s. 304-402; Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, edisyon kritik: G. Alpay, basılmamış doktora tezi, s. 29.

nin adı *Şirin ü Hüsrev* olup 1299'da yazılmış; Delhi hükümdarı Sultan Alaeddin Muhammed Şah Hilcâ (1296-1316)'ya sunulmuştur.

Emir Hüsrev de olayların yerini değiştirmek ve bazı değişiklikler yapmakla birlikte, geleneği izler. Nizamî'ye bağlı kalmıştır. Yalnız Emir Hüsrev'in eserinde yaptığı bir motif değişikliği, *Ferhad ü Şirin*'in doğmasına büyük ölçüde yardım etmiştir. Ferhad hikâyesini ilk kez *Hüsrev ü Şirin* hikâyesi içinde işleyen Nizamî'nin amacı, eserdeki dramatik heyecanı en yüksek noktaya ulaştırmak ve özellikle eserin ana kahramanları Hüsrev ve Şirin'in karakterlerini daha iyi belirtmektir. Bu yüzden Ferhad'a hikâyedeki rolü için gereken kişiliği vermiş ve onu okuyucuya bir taşçı ustası olarak sunmuştur. Halbuki Emir Hüsrev'in eserinde esas kahramanların ruhsal durumlarıyla yakından ilgili olan Ferhad hikâyesi, sadece olaydaki dramatik heyecanı en yüksek noktada tutması bakımından önemlidir. Başka bir deyişle, eserin çatısını kuran şey, bir takım ruhsal durumların yarattığı trajik karmaşıklardır (örneğin, Meryem'in ölümü ve Hüsrev'in Şeker'le evlenmesinin Ferhad hadisesinden önce gelmesi, Şirin'e Ferhad'la arkadaşlık yapma imkânını verir. Bu da Hüsrev'in Ferhad'ı, Şirin'in de buna karşı öç almak için Şeker'i öldürtmesiyle sonuçlanır)⁸.

Bir eserde, Duda'nın da belirttiği gibi⁹, dramatik heyecanı yaratan kişinin herhangi bir taşçı ustası yerine soylu bir kişi olması okuyucuyu daha etkileyecektir. Emir Hüsrev belki bu noktadan, belki de Orta Asya Türk ve öteki toplumların arasında çok yaygın olan bir hikâye ve masal motifinden hareket ederek, Ferhad'ı Çin fağfurunun oğlu yapmıştır. İşte Nevaî'nin mesnevîsinde okuyucuya sunulan Çin hakanının oğlu Ferhad bu motiften alınmıştır.

Ferhad hikâyesinin ilk kez ayrı bir hikâye haline gelmesinde Emir Hüsrev'in rolü büyüktür. Çünkü Emir Hüsrev'in eserindeki Hüsrev'den daha soylu duyguları ve daha trajik bir sonu olan Ferhad'ın bir taşçı ustası değil de, Çin fağfurunun oğlu olması nedeniyle, hikâyesi hem şairleri hem de okuyucuları daha çok çekmeye başlar. Böylece Ferhad'ın hikâyesi, kendisini yazacak başka şairler bulur.

Ferhad'ın hikâyesini ilk kez ayrı bir hikâye olarak işleyen şair hiç kuşkusuz Nevaî değildir. Çünkü yine Nevaî, *Ferhad ü Şirin*'in baş taraflarında, bu

⁸ Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, edisyon kritik: G. Alpay, basılmamış doktora tezi, s. 43.

⁹ H.W. Duda, *Ferhad und Schirin*, s. 85.

hikâyeyi kendinden önce Nizamî ve Emir Hüsrev'den başka Eşref¹⁰ adlı bir şairle adı bilinmeyen bir şairin yazdığından söz eder.

Nevaî'den önce iki şairin *Ferhad ü Şirin* hikâyesi yazdığı kesinlikle bilinmektedir. Bunlardan birincisi Şemseddin Muhammed Arifî¹¹, ikincisi ise Selimî adlı bir şairdir¹². Eserinin birinci bölümünü H. 770'de Tebriz'deki Celâyir sülâlesinden mu'izzüd-din dünya ved'-din Şeyh Üveys Han (1356-1375)'a, ikinci bölümünü ise H. 771'de Şirvanşah Huşeng'e sunan Arifî, Ferhad'a yeteri kadar ilgi duymadığı için Nizamî'yi eleştirir ve kendisinin İran'a dışardan gelen soylu Ferhad'a daha çok sempati beslediğini, bu yüzden onun hikâyesini yazmaya karar verdiğini söyler. O da Emir Hüsrev'i izleyerek, Ferhad'ı Çin fağfurunun oğlu olarak gösterir¹³. Nevaî de *Ferhad ü Şirin*'in IX. bölümünde kendisinden önce bu hikâyeyi yazan şairleri eleştirerek, Nizamî ve Emir Hüsrev'in Hüsrev'e lâayık olmadığı bir değeri verdiklerini, böylece Hüsrev'in bu hazin aşk macerasının baş kahramanı olduğunu, bunun için aşkın derd ve belâsından hiç haberi olmayan Hüsrev yerine Ferhad'ın hikâyesini yazmaya karar verdiğini söyler. Fakat Nevaî ile Arifî arasında bu anlatış benzerliği olduğu halde, Arifî'nin eserinde hikâyenin işlenişi büsbütün başkadır¹⁴. Arifî bu hikâyeyi yazarken, sadece kendi muhayyilesine baş vurmuyup, o devirdeki öteki yazılı ve sözlü Ferhad ü Şirin hikâyelerinden faydalanmış olmalıdır. Nevaî'nin yazarları bilinmeyen bu Ferhad ü Şirin'lerden kendi zamanına kadar gelenlerinin bir ya da bir kaçını ve Arifî'nin eserini görmüş olması düşünülebilirse de, asıl onun, kendi eserine çok daha yakın bir tarihte yazılması nedeniyle, Selimî adlı bir İran şairinin H. 880 yılında yazdığı *Şirin ü Ferhad* mesnevîsini gördüğü; sözünü ettiği adı bilinmeyen şairin Selimî olduğu ihtiyatla ileri sürülebilir. Nevaî'nin eserinden dokuz yıl önce yazılan bu eser H. 886 yılı Muharrem ayında istinsah edilmiştir. Elde bulunan tek nüshası Bodmer adlı bir Cenovalının kitaplığındadır. Bu eserin bazı sahifelerinin fotoğrafı Zürih Merkez Kitaplığı müdürü Bay Forrer tarafından Tahran'a gönderilmiş ve İrec Efşar da bu nüsha hakkında bir yazı yazmıştır. Bu yazıya metinden alınan *Şirin ü Ferhad*'ın yazılış nedenine ait parçalar

¹⁰ Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, böl. IX. Eşref Meragî (ö. 1450), Herat'ta Şahruh zamanında yaşamış, 1429-1439 yılları arasında *Hüsrev ü Şirin* adlı bir mesnevî yazmıştır. Daha fazla bilgi için bk. Bertels, *Navoi*, s. 31-32, 150.

¹¹ Bu şair hakkında bilgi için bk. Duda, *Ferhad und Schirin*, s. 86-87; F.K. Timurtaş, "İran Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin yazan şairler", *Şarkiyat Mec.* IV, s. 77.

¹² Selimî hakkında bilgi için bk. İrec Efşar, *Şirin ü Ferhad*, Nüshaha-yı Hattî, C. II, s. 50-58.

¹³ Duda, aynı eser, s. 92.

¹⁴ Duda, aynı eser, s. 91-95.

Nevai'nin anlatışına çok büyük bir yakınlık göstermektedir¹⁵. Örneğin, Selimî yazdığı gazelleri piri Kasım Envâr'ın halifesi Hümmameddin'e okuyunca, piri ona mesnevî yazmasını salık verir. O da önce Menba'-ı etvar adlı mesnevîsini yazar. Sonra bir güzele aşık olarak ızdırıp içinde kıvrılırken, bir "hatif" ona feryat etmemesini, bu derd hadisini yazmasını söyler. O da, bu sözler üzerine, önce *Şirin ü Ferhad*'ı sonra *Leylî vü Mecnun*'u yazar. Fakat bu eserin bütünü görülemediği için, öteki noktalarda Nevai'nin *Ferhad ü Şirin*'ine ne kadar benzediği, sanatçının hikâyeyi nasıl işlediği, eserin gerçekten orijinal ve sanat bakımından değerli olup olmadığı konusunda fikir yürütmek oldukça güçtür. Ancak giriş bölümünde *Ferhad ü Şirin*'e bu kadar benzeyen ve hemen hemen aynı yıllar içinde yazılmış olan bu eseri Nevai'nin görmüş ve onun etkisi altında kalmış olması ihtimali kuvvetlidir.

Nevai'nin etkisi altında kaldığı öteki motifler ve mesnevîler:

Nevai'nin bu hikâye hakkında geniş bilgi topladığı eserinin başındaki açıklamadan anlaşılır. Gerçekte Nevai çok fazla okuyan bir kimseydi. Bu özelliğine yeri geldikçe eserlerinde, özellikle *Muhakemetü'l-lûgateyn*'de, değinmiş, kendinden önceki büyük şair ve sanatçıların hemen hemen bütün eserlerini okuduğunu söylemiştir. Bu kadar fazla okumanın eserleri üzerinde bir etkisi olacağı da şüphesizdir. Her okuduğu eserle bir başka dünyaya giren Nevai, bu dünyaların kendisinde yoğunlaştırdığı bir muhayyele gücüne ve insanın iç içe giren eylemlerini ve duygularını kavrayarak hayatın çeşitli görünüşlerini gösterme yeteneğine sahip olmuştur. İşte kompozisyon bakımından iki büyük bölüme ayrılan *Ferhad ü Şirin*'in birinci bölümü bu çok okuma ile yaşadığı dünyanın her türlü bereketliliğine açık olma sonucu, Selimî'nin mesnevîsi bir yana bırakılırsa, öteki bütün *Hüsrev ü Şirin* ve *Ferhad ü Şirin* mesnevîlerinden eseri ayırmıştır. Çünkü bu bölümde rastlanan ejdeha, ehrimen, sihirli ayna, tılsım açma gibi pek çok değişik motifler, biraz kendi toplumunun masallarından, biraz da öteki eserlerden, büyük bir ihtimalle İran Edebiyatında Nevai'nin eserinden önce yazılmış mesnevîlerden gelmiştir.

Bu mesnevîlerden, özellikle XV. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta çok iyi tanınan ve kaside üstadı olarak kabul edilen İran şairi Selman-ı Savecî (ö. 1376)'nin *Cemşid ü Hurşid*¹⁶ mesnevîsi ile *Ferhad ü Şirin* arasındaki ilgi dikkati çeker. Her iki eser karşılaştırıldığı zaman, Nevai'nin *Cemşid ü Hur-*

¹⁵ İrec Efşar, *Şirin ü Ferhad*, Nüşaha-yı Hattî, C. II, s. 50-58; G. Alpay, aynı eser, s. 32.

¹⁶ Bu eseri, XIV. yüzyıl şairlerinden Ahmedî aynı ad ile Türkçeye tercüme etmiştir. *Cemşid ü Hurşid*'in transkripsiyon ve indeksini hazırlayan: M. Akalm, basılmamış doktora tezi, Atatürk Üni., 1969.

şid'i okuduğu ve ondan geniş ölçüde etkilendiği anlaşılır. Her şeyden önce bu iki eser kompozisyon bakımından iki büyük bölüme ayrılır. Çin Hakanının oğlu Ferhad'ın doğuşu, eğitimi ve öğretimi, babasının hazinelerinden birinde bulunan sihirli bir sandığı açarak tılsımlı aynayı görmesi, bu tılsımlı aynanın büyüsünü bozmak için Yunan ülkesine gitmeyi ısrarla istemesi, onu bu istekten vazgeçiremediği için babasının da ordusunu alarak onunla birlikte gitmesi, yolda geçirdikleri serüvenler sonunda Yunan ülkesinden dönüşünde tılsımlı aynada Şirin'i görüp ona aşık olması, bu yüzden hastalanınca, doktorların babasına onu bir adaya götürmesini sahk vermeleri, yolda korkunç bir fırtınaya tutulmaları, gemilerinin batması sonucunda Ferhad'ın babası ve memleketinden ayrılması, Şapur'la tanışması, *Ferhad ü Şirin* mesnevîsinin birinci bölümünü meydana getirir. Büsbütün ayrı bir bölüm olan ikinci bölümde ise Ermen ülkesinde Şirin ile Ferhad arasında geçen aşk hikâyesi anlatılır.

Cemşid ü Hurşid'in birinci bölümünde Çin fağfurunun oğlu Cemşid'in rüyasında gördüğü bir güzele aşık olması, Çin fağfurunun oğlunun derdine çare araması, Şapur gibi bir ressam olan Mihrab'ın Rum kayserinin kızı Hurşid'in resmini çizerek, isimsiz güzelin kimliğini ortaya çıkarması, Cemşid'in sevgilisini bulmak üzere Rum ülkesine gitmeğe karar vermesi, babası onu bu kararından vazgeçiremediği için oğlunun yanına askerler ve hazineler vererek, onun Rum'a gitmesine izin vermesi gibi olaylar ile Cemşid'in yolda geçirdiği serüvenleri, bu uzun yolculuktan sonra bir deniz kenarına gelmeleri, denizdeki fırtınada gemilerinin batması, nihayet Cemşid'in tek başına ormanlık bir yere çıkması, bu korkunç ormandan peri arkadaşı Hurîzad'ın yardımıyla kurtularak Rum kayserinin sarayına varması anlatılır. Eserin ikinci bölümü yine ayrı bir hikâye olan Cemşid ile Rum kayserinin kızı Hurşid'in aşk hikâyesidir.¹⁷

Ferhad ile Cemşid'in aynı yönde, batıya doğru gidişleri sırasında başlarından geçen serüvenler birbirine benzer. Örneğin Cemşid'in ejdeha ile savaşı, Pulâd'dan şehirdeki devi öldürmesi, korkunç orman tasviri, peri Hurîzad'ın ona yardım etmesi, denizdeki fırtına ile Ferhad'ın Sokrat'ın bulunduğu dağa giderken savaştığı ejderha, ehripen, tılsımlı hisardaki peyker, ormanda karşılaştığı Hızır, korkunç orman tasviri, Hızır'ın ona yol göstermesi, denizde çıkan fırtına bu benzerlikler arasındadır.

Hiç kuşkusuz Selman-ı Savecî, bu motifleri biraz İran ve Azerbeycan'daki halk arasında yaygın olan masallardan, biraz yazılı öteki eserlerden al-

¹⁷ G. Alpay, aynı eser, s. 61-65'de iki eser daha geniş bir şekilde karşılaştırılmıştır.

mıştır¹⁸. Şu halde, Selman-ı Sevacî'nin değişik yerlerde ve masallarda az çok birbirine benzeyen yönleriyle ortaya çıkan yaygın folklor motiflerini kullanması Nevaî'yi de etkilemiş; bu motiflerin bazı değişik şekillerini eserine almasına yol açmıştır.

Yalnız *Ferhad u Şirin* ile *Cemşid ü Hurşid*'in hikâye ediliş tekniğinde büyük bir ayrılık vardır. *Cemşid u Hurşid*'deki iki bölüm, birbiriyle bağıntısı olmayan apayrı hikâyeler gibi dururlar. Başka bir deyişle, eserde bir bütünlük sağlanamamıştır.

Cemşid ü Hurşid'in birinci bölümünde Cemşid'in Serüvenleri onun kişiliğini geliştirmekte etkili olmadığı gibi, ikinci bölüme bir hazırlık da değildir. İkinci bölümdeki Hurşid'le Cemşid'in aşk hikâyesi ise ayrı bir serüven gibi anlatılır. Böylece konu okuyucuda sadece heyecan yaratacak olayların örgüsü haline gelir. Bütün bunların bir sonucu olarak da eser, trajik olmaktan çok uzak, mutlu bir birleşme ile biter. Oysa Ferhad'ın birinci bölümdeki serüveni ikinci bölümde Nevaî'nin anlatacağı belli bir aşk anlayışının sembolik anlatımıyla yakından ilgilidir. Doğuştan aşk ve ızdırabı birlikte getiren Ferhad'ı, ne öğrendiği bilimler ve sanatlar, ne de iyi bir asker olma yataştırır. O bir sırrı çözmek isteğiyle bilimin ve aklın ötesine gitmek ister. Bu yüzden de başından bu garip serüvenler geçer. Özellikle bu bölümde Sokrat ve Süheylâ hakîmin felsefî konuşmaları eserin sonunda Ferhad için hazırlanan trajik sonu haber verir. İşte bu yüzden bütün bu garip serüvenler, onu Şiri'ne doğru götürmek olan belli bir amaca doğru akar. Sonunda, Ferhad aynada Şirin'in aksini görür. Hayalini gördüğü bu güzelin gerçeğini bulmak üzere yola çıkar. Onu bulduktan sonra, birlikte içilen sembolik şarap ile "fenâfillah" noktasına ulaşır. Bundan sonra artık Ferhad'ın madde olarak yaşaması gerekli değildir. Ferhad'ın ölümünü hazırlayan Hüsrev-i Perviz işte bu noktada ortaya çıkar. Bu şekilde aşkın Ferhad'la maddeleşmesi, eserin sonundaki mektuplaşmalar ve Ferhad'ın zindandan kaçıp çöllerde dolaşması, hayvanlarla dost olması, ceylanları sevgilisine benzetmesi Nevaî'nin, aynı zamanda *Leyli vü Mecnun* mesevîsinden de faydalandığını gösterir¹⁹.

¹⁸ Nihad Sami Banarlı, *Dâsitan-ı Tevârih-i Mûlûk-ı Ali Osman ve Cemşid ve Hurşid Mesnevîsi*, s. 94-100; G. Alpay, aynı eser, s. 64.

¹⁹ Bertels'in Ferhad'ı Mecnun'a benzetmesi çok doğru bir gözlemdir. bk. Bertels, "Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ve Şirîn'i, Ferhad ve Şirîn mesnevisine önsöz", çev. Rasime Uygun, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, s. 128; G. Alpay, aynı eser, s. 65.

Ferhad ü Şirin'de Nevaî'nin çevresi ve devrinin etkileri:

Nevaî, *Ferhad ü Şirin*'i yazarken kendi devrinin yaşama tarzından, kültüründen, güzel sanatlarından, hatta yaşadığı şehrin mimarî yapısından da etkilenmiştir. Eserdeki karakterlerin çizilişinde ve tasvirlerde bu etkiler geniş ölçüde görülmektedir. Eserin kahramanları tek tek ele alınırsa, vefakâr bir aşık ve yaratıcı bir sanatçı olan Ferhad'ın Nevaî'nin Türk ulusuna karşı olan şuurlu sevgisinden doğduğu görülür. Eserlerinin pek çoğundan da anlaşılacağı gibi, Nevaî Farsça yazılmış büyük eserlerin Türkçe yazılabileceğini göstermeğe çalışmış; onları bütün Türk ulusunun okumasını istemiş; ve kendisinin büyük İran şairleriyle boy ölçüşebileceğini de ispat etmiştir. Ayrıca Sultan Hüseyin-i Baykara (ö. 1506) ile Çağatay devletinin kazandığı erk, bu devletin yönetimindeki Türk halkının Türk olma gururunu duymasına ön ayak olmuştur. Nevaî de bu duyguyu onlarla birlikte paylaşmış; Türk olmakla övünmüştür²⁰. İşte bu duygu ve düşüncelerle, Nevaî, Ferhad'ı eserinde Çin fağfurunun yerine, Çin hakanının oğlu olarak okuyucuya sunar. Bertels'in de işaret ettiği gibi, hakan Türk başbuğlarına verilen bir ünvan olduğundan, Nevaî Çin ülkesiyle, Çin Türkistanı'nı kasdetmektedir²¹. Böylece Ferhad, bir Türk asili ve kahramanının kişiliğine bürünmüş olur.

Fakat Nevaî, Ferhad'ı sadece kendi ulusunun bir kahramanı yapmakla kalmaz; onunla kendisinin ve devrinin tasavvur ettiği ideal insanı da canlandırır. Bu insan, insanlara hizmet eden, çalışkan, insanları seven bir insandır. Örneğin, Nevaî Ferhad'a yalnız Şirin'in kasrını taş oydurtmak ve su kanalını açtırmakla yetinmez. Ferhad bütün kasrın etrafında dolaşan bu kanalları bir noktada büyük bir nehir haline getirmek üzere birleştirir. Çünkü şehrin ovasına doğru akacak olan bu nehir, civardaki bahçeleri sulayacak; halka hayat verecektir. Bu ve buna benzer öteki olaylar, Ferhad'ın sadece Şirin'e karşı değil, bütün insanlara karşı iyi ve fedakâr olduğunu gösterir. Yukarıda anlatılan nehir, o devirde yapılan hayır kurumlarını, Nevaî'nin yaptırdıklarını, İncili Kanalı'nın kıyılarında yaptırılan bağ ve bahçeleri ve öteki gezi yerlerini hatırlatır²². Böylece bütün bu yapı ve hayır

²⁰ Bu konuda bilgi için bk. Nevaî, *Muhakemetü'l-lügatayn*, Ankara 1941; A.S. Levend, *Ali Şir Nevai*, C. 1. s. 184-187.

²¹ Bertels, *Navoi*, s. 154; Bertels, "Ali Şir Nevaî'nin Ferhad ü Şirin'i ve Ferhad ü Şirin mesnevîsine önsöz" çev. R. Uygun, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, s. 127.

²² Devletşah, *Tezkiretü's-şuarâ*, s. 570-72; A.S. Levend, *Ali Şir Nevai*, C. 1, s. 224-225; V.V. Barthold, *Mir Ali-Shir*, İngilizceye çev. V. and T. Minorsky, V. III, s. 45-46.

işlerinin bu eserde izler bıraktığı; bir bakıma Nevaî'nin kendi kişiliğinin Ferhad'da yansıdığı görülür.

Ayrıca o devirde hükümdar ve prenslerin bilime ve sanata olan eğilimleri, her yerden Herat ve Semerkand'a gelen yabancı ya da Türk sanatçıları ve bilginleri korumaları, teşvik etmeleri, özellikle Sultan Hüseyin-i Baykara'nın ve Nevaî'nin şairler ve sanatçılara gösterdikleri ilgi gözönüne alınrsa²³, güzel sanatları ve bilimleri kendinde toplayan Ferhad'ın bu devrin hükümdar ve mirzalarındaki özellikleri yansıttığı, böylece onların da Ferhad tipinin yaratılmasında etkileri olduğu anlaşılır.

Eserde üçüncü derecede bir role indirilmiş olan Hüsrev tipiyle, Nevaî Nizamî ve Emir Hüsrev'e karşı çıkmaktadır. Onlar Hüsrev'i ne kadar yüceltmişlerse, Nevaî de onu o kadar düşürmüş, korkak, adaletsiz, zevke düşkün, hiç bir saygı duygusu uyandırmayan bir insan yaratmıştır. Baykara devrinin haşlarında Akkoyunlularla olan siyasal ilişkilerin, Şîî-sünnî mezhep ayrılıklarının etkisiyle, Nevaî kendi ulusundan olmayan Hüsrev'i okuyucusuna bu biçimde sunmayı yeylemiş olabilir²⁴.

Şirin ve Mihin Banu'da ise müslüman ve Türk gelenekleri birbiri içinde birleştirilmiştir. Şirin pasif bir müslüman kızıdır. Ama anlayışlı ve duyguludur. Kadının aşk ve erkek karşısında zayıflığı ve ezildiği gerçeğini kavramıştır²⁵. Buna karşı elçileri karşılayan, hükümdarlarla anlaşmalar yapan hükümdar Mihin Banu, Türk geleneğinin kadın anlayışından izler taşımaktadır.

Nevaî'de zengin bir muhayyilenin doğurduğu hayalî tasvirler olduğu gibi, tabiatı ve gerçek dünyayı yansıtanları da vardır. Böylece, Nevaî durmadan gerçekle hayal arasında inişler ve çıkışlar yapar. Ne şekilde olursa olsun, onun tasvirleri geniş, büyük ve boyutludur. Örneğin, Ferhad'ın babasının yaptırdığı dört köşkün yapılmasında çalışan işçiler, ustalar, kum taşıran inleyen arabalar, çekilen zahmetler; Ferhad'ın kanalı açtığı sırada gece gündüz çalışması, taşları nasıl yonttuğu, havuzu ve kasrı nasıl yaptığı ve insanların yollara düşüp, akın akın onu görmeğe gelmeleri anlatılırken, yalnız bir yer, bir olay ya da insanların bir eylemi tasvir edilmez. Bunların hepsi bir araya getirilir. Bu tasvirler aynı zamanda gerçektir. Yani, gerçek hayatta olabilen şeylerdir. Nevaî, bu tasvirleri yaparken, dış dünyanın, kendi

²³ Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, bugünkü dile çev. R.R. Arat, C. II, s. 178, 186-187, 194; Barthold, aynı eser, s. 66.

²⁴ Barthold, *Mir Ali-Shir*, V. III, s. 20, 33, 35.

²⁵ Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, böl. XLV.

çevresindeki dekor ve hareketliliğin etkisi altında kalmış olmalıdır. Böylece Nevaî, tam gerçeği kopye etmediği halde, yani devrinin yapı işlerini olduğu gibi anlatmadığı halde, onların benzerlerini yaratmakla gerçek bir sanatçı olduğunu göstermiştir.

Örneğin, Mihin Banu'nun red cevabı üzerine, şehir kurganını kuşatan Hüsrev, şehrin etrafında ikinci bir kurgan daha yaptırır. Nevaî, böyle bir olayı anlatırken, Herat şehrinin iç şehir ve kalesini, ve bunu dışardan iki katlı duvarla çeviren rabaz (varoş) ve surunun meydana getirdiği Kuhunduz'u düşünmüştür²⁶. Daha sonra Kuhunduz gelişerek o zamanki Herat şehri meydana gelmiştir. Nevaî Ferhad'ın açtığı kanalın kasrın çevresini dolaştıktan sonra büyük bir nehir halinde şehir ovasına doğru aktığını anlatırken, Herat'ın yukarısındaki Rabat-ı Kurdân (ya da Kardân) mevkiinde Herî-Rûd'dan ayrılan dokuz kanalın sayesinde Herat ovasında meydana gelen otuz fersahlık tarım alanını düşünmektedir. Ayrıca Nevaî'nin su kanallarına eserinde bu kadar önem vermesi, Timurlular devrindeki kanalların önemiyle de ilgilidir. Çünkü Herat'ın kuzeyde İncili ve Hıyâban kanalları, güneyde Sublicur, Baştan, Mâlân kanalları çevresinde toplandığı bilinmektedir²⁷.

Eserin pek çok yerinde Çin, Çin nakışı, çinî, yeşim taşı kelimelerine rastlanır. Bütün bu kelimelerin gerçekten doğan birer çağrışım oldukları şüphesizdir. Çünkü Baysungur Mirza'ya ait Bağ-ı sefid köşkünün Çin'den getirilmiş yeşim taşları ile kaplandığı, üzerine nakış ve resimler işlendiği bir gerçektir²⁸. Ayrıca Nevaî'nin zamanında Çin porselenine büyük bir önem verilmekteydi. Hatta Herat'ta Çin porselenine benzer porselenden vazolar yapmayı başarmış bir sanatçı, Hacı Muhammed, yetişmiştir²⁹. Bütün bunlardan başka Şahrüh (1397-1447) zamanından beri Çin'le olan ticaret ilişkileri Nevaî'nin zihninde Çin'le ilgili imajların doğmasına sebep olmuştur³⁰.

Hakanın Ferhad için yaptırdığı dört köşk ve bahçeleri, o devirde Herat civarında bulunan büyük bağları ve bahçeleri, oralarda hükümdar ve şehzadeler için yapılmış köşklere hatırlatır. Ferhad, ölüm anında Karen ve Manî'ye hitap eder; kendisinin muhtelif savaşları ve başarılarının babasının yaptırdığı bu dört köşkün duvarlarına nakş edildiğini anlatır³¹. Bu sözler

²⁶ Z.V. Togan, "Herat", *İslam Ansiklopedisi*, cüz. 44, s. 430; G. Alpay, aynı eser, s. 77.

²⁷ G. Alpay, aynı eser, s. 78.

²⁸ aynı eser, aynı yer.

²⁹ Barthold, aynı eser, s. 66.

³⁰ Z. V. Togan, "Büyük Türk hükümdarı Şahrüh", *TDED*, C. III, sayı 3-4, s. 523-24.

³¹ Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, böl. XLIX.

kaynağını Babur'un Hatıratın'da bulur. Çünkü, Babur'un verdiği bilgiye göre, Timur'un Bağ - 1 dilgüşa'da yaptırdığı büyük köşkün duvarlarında onun Hindistan savaşlarını tasvir eden resimler vardır. Bağ-ı sefid'de Ebu'l-Kasım Babur'un yaptırdığı Tarabhane adlı köşkün duvarlarına daha sonra Ebu Sai'd Mirza kendi meydan savaşlarını ve çarpışmalarını anlatan resimler çizdirmiştir³².

Ferhad ü Şirin'de dört köşkün yapılması ve dört sayısı rastgele değildir. Bu dört sayısının dört mevsim ile bir ilgisi vardır. Ayrıca, Timur devri mimarisinin etkisiyle esere alınmış olmaları ihtimali kuvvetlidir. Çünkü Timur'un Semerkand'da yaptırdığı Kök-saray dört katedir; Semerkand'da Bağ-ı meydan bahçesinin ortasındaki Çihil sütun köşkünün dört köşesinde dört minareye benzer burç ve bu binanın üst katında dört eyvan ile ortasında dört köşeli oda vardır; Tarabhane köşkünün dört köşesinde dört hücre ve hücrelerin arasında dört şehnişin tarzında avlu yapılmıştır; Herat şehrinin dört kapısı vardır³³. Bu yüzden dört sayısı, kaynağı çok eskiye giden kozmoğrafya ve mitolojiye bağlı fikirlerle ilgili olduğu kadar o devrin estetiği ile de yakından ilgilidir.

Şu halde Nevaî, eserinin pek çok yerinde hiç de sadece hayal ürünü olmayan, devrindeki yaşayış tarzından, devrinin mimarisinden, kültüründen, estetik anlayışından gelen gerçekleri anlatmıştır.

Görülüyor ki, Nevaî'nin *Ferhad ü Şirin* mesnevîsinde bir çok etkiler bir araya toplanmıştır. Fakat her şeyden onda bir damla bulunduğu halde, o bu damlalardan hiç birisi değildir. Bir bütün olarak eser, öteki Hüsrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin'lerden değişik, orijinal, bambaşka bir eserdir. Nevaî, sadece bilinen bir konuyu alt-üst ederek, fakat üstün bir hikâye tekniği içinde hikâye etmekle kalmamış; bir yandan uygarlığı, kültürü, hayat anlayışı ile kendi devrinin gerçeğini bir masal dünyasına sindirirken, öte yandan eserinin bütününde bir felsefeyi (tasavvuf) somutlaştırmıştır.

³² Babur, *Vekayi, Babur'un Hatıratı*, C. I, s. 48, C. II, s. 208.

³³ Babur, aynı eser, C. II, s. 48, 49, 208.

BİBLİYOGRAFYA

1. Babur, *Vekayi, Babur'un Hâtıratı*, bugünkü dile çeviren: R.R. Arat, 2 cilt, Ankara 1943, 1946. TTK yayımlarından.
2. Banarlı, N.S., *Dâsitan-ı Tevârih-ı Mülük-ı Âli Osman ve Cemşid ve Hurşid mesnevisi*, İstanbul 1939.
3. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia, Mir 'Ali-Shir*, İngilizceye çeviren: V and T. Minorsky, V. III, Leiden 1962.
4. Bertels, *Navoi i Cami*, Moskova 1965.
5. Bertels, "Nevaî'nin *Ferhad ü Şirin*'i ve *Ferhad ü Şirin*'e önsöz", Türkçeye çeviren: R. Uygun, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, Ankara 1957. s. 115-129.
6. Devletşah, *Tezkiretü's-şuarâ*, neşr eden: Muhammed Abbasî, Tahran 1328-29.
7. Duda, H.W., *Ferhad und Schîrîn*, Praha 1933.
8. Eckmann, J., "Die tschaghaghtaische Literatur", *philologiae Turcicae Fundamenta*, C. II, Wiesbaden 1964.
9. Efşâr, İ., "Şirin u Ferhad-ı Selimî", *Nüşaha-yı Hattî*, 2 cilt, Tahran 1962. s. 50-58.
10. Köprülü, F., "Çağatay Edebiyatı", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, 24. cüz, İstanbul 1945.
11. Levend, A.S., *Ali Şir Nevaî*, III cilt, Ankara 1965. TDK yayımlarından.
12. Timurtaş, F., "Türk Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin Hikâyesi", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. IX, İstanbul 1959. s. 65-88.
13. Timurtaş, F., "İran Edebiyatında Husrev ü Şirin ve Ferhad ü Şirin yazar şairler", *Şarkiyat Mecmuası*, IV, İstanbul 1961. s. 73-86.
14. Togan, Z.V., "Büyük Türk Hükümdarı Şahruh", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. III, sayı 3-4, İstanbul 1949. s. 519-538.
15. Togan, Z.V., "Herat", *İslâm Ansiklopedisi*, 44. cüz, İstanbul 1950.
16. Nevaî, *Ferhad ü Şirin*, neşr eden: Parsa Şemsiyev, Taşkent 1963.

17. Nevaî, *Ferhad ü Şirin, edisyon kritiğini haz.:* Gönül Alpay, basılmamış doktora tezi, İst. Üni., 1968.
18. Nizamî, *Hüsrev ü Şirin*, Bakû 1960. SSR Azerbeycan Bilimler Akademisi yayını.
19. Emir Hüsrev, *Şirin ü Hüsrev*, İstanbul Üni. Ktp. F.Y. 77.
20. Selman-ı Savecî, *Divan ve Cemşid ü Hurşid*, İst. Üni. Ktp. F.Y. 442.